

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ (1922–1930 РР.)

Розглянуто діяльність земельної громади Лівобережної України в соціальній сфері. Зроблено висновок, що земельна громада була органом місцевого самоврядування.

Ключові слова: земельна громада, сільська рада, місцеве самоврядування.

Рассмотрена деятельность земельного общества Левобережной Украины в социальной сфере. Сделан вывод, что земельное общество являлось органом местного самоуправления.

Ключевые слова: земельное общество, сельский совет, местное самоуправление.

The activity of the land community of Left-bank Ukraine in the social sphere has been examined. It was concluded that the land community was a local government.

Keywords: land community, village council, local government.

Постановка проблеми. Протягом двох останніх десятиліть українські історики активно вивчали проблему земельної громади УСРР [11]. Це свідчить, що зазначена проблема становить великий науковий інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. У 2011 р. Вячеслав Калініченко опублікував історіографічну статтю, у якій проаналізовано доробок сучасних українських істориків, котрий стосується проблеми земельної громади УСРР. Зі статті видно, що сучасні вітчизняні дослідники багато уваги приділили земельним і господарським функціям земельної громади [11]. Під земельними функціями розуміється діяльність у земельній сфері, під господарськими – діяльність, пов'язана з сільськогосподарським виробництвом. Від земельних і господарських функцій слід відрізняти соціальні функції. Під соціальними функціями земельної громади розуміється її діяльність у соціальній сфері. Рівень вивченості цього

напрямую діяльності низький [11; 17; 18]. Цю прогалину треба заповнити. Вивчення діяльності земельної громади в соціальній сфері має не тільки науково-теоретичне, а й практичне значення. Отримані результати можуть прислужитися справі вдосконалення системи місцевого самоврядування.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб розкрити діяльність земельної громади Лівобережної України в соціальній сфері.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1922–1930 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена здійсненням юридичного оформлення інституту земельної громади Земельним кодексом УСРР 1922 р., верхня – ліквідацією земельних громад у ході суцільної колективізації сільського господарства.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Ізюмської, Кременчуцької, Куп'янської, Лубенської, Ніжинської, Полтавської, Прилуцької, Роменської, Сумської та Харківської округ, які в досліджуваний період становили територію Лівобережної України.

Виклад основного матеріалу. Земельна громада не була новоутворенням. Земельний кодекс УСРР 1922 р. легалізував давні сільські громади. Вони стали офіційно називатися земельними громадами [8, ст. 42]. Твердження Володимира Калініченка, ніби з установами радянської влади діяльність української сільської громади була паралізована, прийняти не можна [10, с. 126–127]. Інші дослідники переконливо довели, що сільська громада в Україні активно функціонувала. Сільські громади розв'язували різні питання місцевого значення, серед них земельні й господарські [12, с. 55; 13, с. 38; 14, с. 183, 186]. Українська ситуація мало чим відрізнялася від російської [4, с. 106–107].

Партійно-радянське керівництво розраховувало використати сільську громаду в інтересах піднесення сільськогосподарського виробництва й колективізації сільського господарства. Лідер правлячої партії Володимир Ленін уважав, що «неправильно робити ставку на дбайливого господаря, а треба робити ставку на сільську громаду, на колективність» [15, с. 179].

Земельний кодекс УСРР 1922 р. передбачав перетворення сільської громади на організацію, яка б виконувала тільки земельні та господарські функції. Згідно з

ним земельна громада могла встановлювати й змінювати порядок користування земельними вгіддями, проводити зрівняльні переділи землі (при общинній формі землекористування), клопотатися про проведення землевпорядкування, вирішувати питання про громадську сівозміну, пасіння худоби на громадському пасовиську тощо [8, ст. 52, 61–64, 94].

Положення Земельного кодексу відображали мету радянської влади. Радянська влада мала на меті перетворення сільської громади на організацію, яка б виконувала тільки земельні й господарські функції. На Лівобережній Україні, як буде показано нижче на матеріалі, котрий стосується цього регіону, радянській владі не вдалося досягнути поставленої мети.

Земельний кодекс УСРР 1922 р. містив норму, відповідно до якої кожен індивідуальний землекористувач мав входити до земельної громади [8, ст. 10]. У Лівобережному регіоні на момент ухвалення Земельного кодексу не всі індивідуальні землекористувачі входили до сільських громад. Кілька відсотків індивідуальних землекористувачів перебували поза сільськими громадами. Цю думку можна підтвердити даними земельного обстеження, проведеного ЦСУ 1922 р. Індивідуальні господарства, котрі входили до сільських громад, на Лівобережжі користувалися 90% придатної землі, хутірські та відрубні господарства, що перебували поза сільськими громадами, – 3,9% [4, с. 107]. Хуторяни й відрубники, які на момент ухвалення Земельного кодексу перебували поза сільськими громадами, з часом або ввійшли до давніх громад, або об'єдналися в самостійні нові громади [5, ф. Р-2014, оп. 1, спр. 48, арк. 363, 448; ф. Р-3120, оп. 1, спр. 149, арк. 33; 6, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; 7, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18, 39, 48, 70, 75–76; ф. Р-1574, оп. 3, спр. 22а, арк. 610; 23, ф. 27, оп. 7, спр. 188, арк. 18].

На початку 1920-х років земельні громади охоплювали переважну більшість індивідуальних землекористувачів, пізніше – усіх. У 1927 і 1928 рр. ЦСУ УСРР провело вибіркові обстеження фінансів земельних громад. За даними цих обстежень, у Лівобережному регіоні земельні громади охоплювали 98% людності,

котра жила на їхній території. До земельних громад входили селяни та інші індивідуальні землекористувачі [21, с. IV, VII; 20, с. III, XII].

Слід зауважити, що перше вибіркове обстеження фінансів земельних громад дало фінансові дані за 1925/26 р., друге – за 1926/27 р. [21, с. IV, V; 20, с. V, XI].

Кількість земельних громад не залишалася незмінною, а з року до року змінювалася. На жаль, відтворити цю динаміку неможливо. У джерелах бракує відомостей. Дані про загальну чисельність земельних громад на Лівобережній Україні з'явилися тільки 1928 р. За даними ЦСУ УСРР, у Лівобережному регіоні нараховувалося 7398 земельних громад. В Ізюмській окрузі їх налічувалося 220, у Кременчуцькій – 760, у Куп'янській – 817, у Лубенській – 575, у Ніжинській – 363, у Полтавській – 1447, у Прилуцькій – 445, у Роменській – 624, у Сумській – 832, у Харківській – 1315 [20, с. XI, 18–19]. За даними Держплану УСРР, у 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 8209 земельних громад. В Ізюмській окрузі їх налічувалося 610, у Кременчуцькій – 918, у Куп'янській – 749, у Лубенській – 657, у Ніжинській – 355, у Полтавській – 1701, у Прилуцькій – 461, у Роменській – 530, у Сумській – 915, у Харківській – 1313 [19, с. 28].

Кількість земельних громад не збігалася з кількістю селищ (сіл, хуторів тощо). У 1928 р. на Лівобережній Україні нараховувалося 16174 селища. В Ізюмській окрузі їх налічувалося 815, у Кременчуцькій – 1731, у Куп'янській – 1128, у Лубенській – 1674, у Ніжинській – 796, у Полтавській – 3484, у Прилуцькій – 752, у Роменській – 1801, у Сумській – 1469, у Харківській – 2524 [20, с. 18–19; 19, с. 28].

На Лівобережній Україні існували прості, складні й роздільні громади. Проста громада охоплювала одне селище, складна – два (чи більше) селища, роздільна – частину одного селища. З наведених вище даних випливає, що на Лівобережжі земельних громад було значно менше, ніж селищ. Незважаючи на це, у Лівобережному регіоні переважали прості громади. Спираючись на дані ЦСУ УСРР, можна твердити, що в 1927 р. питома вага простих громад на Лівобережжі становила 71,6%, складних – 27,6%, роздільних – 0,8% [21, с. 6].

Земельні громади територіально були меншими, ніж сільські ради. Станом на 1 жовтня 1925 р. в Лівобережному регіоні нараховувалося 1914 сільрад [1, с. 108–109]. У ході кампанії, спрямованої на поживлення діяльності сільських рад, їхню мережу на Лівобережжі було розширено. Станом на грудень 1926 р. в Лівобережному регіоні налічувалося 2296 сільрад [2, с. 29; 3, с. 278]. У 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 2332 сільські ради [20, с. 18–19]. Пересічно на одну сільську раду припадало 3–4 земельні громади. Слід зауважити, що в інших регіонах УСРР спостерігалися аналогічні картини [1, с. 108–109; 20, с. 18–19; 2, с. 29; 10, с. 127]. Твердження Сергія Ляха, ніби межі «земгромад у переважній більшості випадків (96%) співпадали з межами сільрад», прийняти не можна [16, с. 177].

Сільські ради являли собою низові органи державної влади. Вони повинні були розв'язувати, з одного боку, державні завдання, з другого – насущні проблеми сільських жителів. Але сільради не мали можливостей, у першу чергу фінансових, задовольняти потреби людності, котра жила на їхній території. Фінансові можливості переважної більшості сільських рад аж до кінця 1920-х років були нульовими. За даними ЦСУ УСРР, у 1926/1927 р. на Лівобережній Україні самостійний бюджет мали тільки 180 сільрад. Загальна сума їхніх прибутків становила 169906 крб. [20, с. 25]. Земельні громади мали значно більші фінансові можливості. Спираючись на дані ЦСУ і Держплану УСРР, можна твердити, що в 1926/1927 р. прибутки земельних громад Лівобережжя сягали 6,4–12,4 млн. крб. [21, с. XI; 20, с. XI–XIII, 18–19, 48; 19, с. 28]. На відміну від сільських рад, земельні громади мали постійні й доволі значні джерела прибутків: самооподаткування, здавання землі в оренду тощо [21, с. XI, 33–34; 20, с. 48].

Багато питань місцевого значення, що їх повинні були розв'язувати сільські ради, вирішували земельні громади. Почасти це пояснювалося неспроможністю сільських рад вирішувати такі питання, почасти – фінансовими можливостями земельних громад. Ще одним чинником було існування звичаю, згідно з яким сільські загальні збори мали розв'язувати земельні, господарські та інші питання. Сільські загальні збори являли собою розпорядчий орган земельної громади.

Основною формою її діяльності була робота загальних зборів. Загальні збори уособлювали собою земельну громаду.

Земельні громади подавали допомогу своїм членам (громадянам), постраждалим від різних нещасть. Допомога подавалася погорільцям, сиротам та іншим потерпілим. Так, 2 жовтня 1927 р. загальні збори Тимофіївської земельної громади Веприцького району Роменської округи розглядали питання про надання допомоги постраждалим від пожежі. Було ухвалено провести серед громадян збір пожертвувань і звернутися до інших організацій села та земельних громад району з проханням, щоб вони теж допомогли потерпілим [5, ф. Р-3120, оп. 2, спр. 57, арк. 179]. 10 січня 1928 р. загальні збори Диптанівської земельної громади Зміївського району Харківської округи розглядали питання про надання допомоги погорільцям Ф. Диптану й Ф. Фоменку. Було ухвалено виділити постраждалим дерева з громадського лісу [7, ф. Р-1934, оп. 1, спр. 88, арк. 44, 45]. 16 травня 1926 р. житель хутора Роменщина Гадяцького району Роменської округи, круглий сирота П. Л. Милич звернувся до загальних зборів Роменщинської земельної громади з проханням про надання дозволу на входження до його двору Ф. Ф. Якуби разом з дружиною й дітьми «для того, щоб працювати умісті і підняти своє господарство». Збори задовольнили прохання сироти [6, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 665, арк. 159]. 17 квітня 1927 р. загальні збори Третьої Берецької земельної громади Олексіївського району Харківської округи поклали на І. Є. Корнева опікунство над тринадцятирічним сиротою І. Корневим [7, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 96, арк. 51]. Таких прикладів можна навести ще багато [6, ф. Р-5631, оп. 1, спр. 591, арк. 119; 7, ф. Р-1472, оп. 2, спр. 63, арк. 22, 66, 67; ф. Р-1845, оп. 1, спр. 9, арк. 156; ф. Р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 56; 23, ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 14, 19].

Земельні громади дбали про пожежну безпеку. Однією зі статей їхніх видатків були видатки на пожежну охорону. Спираючись на дані ЦСУ УСРР, можна твердити, що в 1925/26 р. видатки на пожежну охорону становили 7,1% від загальної суми видатків земельних громад Лівобережної України [21, с. 34–35]. Земельні громади своїм коштом утримували пожежні команди, набували й лагодили пожежне знаряддя, будували та ремонтували пожежні сараї тощо.

Діяльність земельних громад, спрямовану на гарантування пожежної безпеки, можна проілюструвати кількома прикладами. 4 серпня 1924 р. загальні збори Киселівської земельної громади Ворожбянського району Сумської округи розглядали питання про вишукання коштів для пожежної команди. Було ухвалено стягнути з кожного двору по одному карбованцю [6, ф. Р-713, оп. 2, спр. 4, арк. 5]. У 1926/27 р. Дячківська земельна громада Старовірівського району Харківської округи витратила 8 крб. на поладження пожежної машини, 25 крб. – на придбання дроз під пожежну машину [23, ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 25]. У 1927 р. Куземинська земельна громада Грунського району Полтавської округи «дала 400 карб. на ремонт пожежної валки» [22, с. 7]. Того ж року Водянська земельна громада Зміївського району Харківської округи збудувала пожежний сарай [7, ф. Р-1944, оп. 1, спр. 1, арк. 75; спр. 2, арк. 49].

На плечах земельних громад лежали ремонт шляхів місцевого значення, будівництво й лагодження мостів і гребель. У багатьох місцях громадяни виконували такі роботи безплатно. Вони розглядали виконання робіт як відбування натуральної повинності. Вона була однією з форм громадських натуральних повинностей. Спираючись на дані ЦСУ УСРР, можна твердити, що в 1925/26 р. члени земельних громад Лівобережної України, котрі відбували громадські натуральні повинності, 92,13% піших і 89,62% кінних днів витратили на ремонт шляхів, будівництво й лагодження мостів і гребель [21, с. XIX, 24]. Вище йшлося про таку статтю видатків земельних громад, як видатки на пожежну охорону. Ще однією статтею були видатки на ремонт шляхів, будівництво й лагодження мостів і гребель. Спираючись на дані ЦСУ УСРР, можна твердити, що в 1925/26 р. видатки на ремонт шляхів, будівництво й лагодження мостів і гребель становили 3,7% від загальної суми видатків земельних громад Лівобережної України [21, с. 34–35].

Земельні громади подавали допомогу загальноосвітнім школам. Так, 13 травня 1923 р. загальні збори земельної громади села Черкаські Тишки Липецького району Харківської округи розглядали питання про відведення землі школам. У селі було дві школи. Збори ухвалили відвести школам по 3 дес. землі

[7, ф. Р-850, оп. 4, спр. 2, арк. 13]. 8 липня 1923 р. загальні збори Усівської земельної громади Варвинського району Прилуцької округи розглядали питання про ремонт шкільних будинків. У селі Усівка було дві школи. Збори ухвалили відремонтувати шкільні будинки коштом громади [5, ф. Р-3460, оп. 1, спр. 13, арк. 48]. 9 березня 1925 р. загальні збори Щурівської земельної громади Савинського району Ізюмської округи розглядали питання про відведення землі школі. Було ухвалено відвести під «шкільну ділянку дві десятини» [7, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1597, арк. 11]. Таких прикладів можна навести ще багато [7, ф. Р-850, оп. 4, спр. 23, арк. 10; спр. 51, арк. 10; ф. Р-1574, оп. 1, спр. 62, арк. 205; ф. Р-1845, оп. 1, спр. 27, арк. 118, 122].

Деякі земельні громади своїм коштом утримували загальноосвітні школи. Цю думку можна підтвердити даними І. Хіля, котрі стосуються Полтавської округи. На Полтавщині в 1927/28 р. земельні громади утримували 86 шкіл [22, с. 7].

Земельні громади сприяли розвитку мережі культурно-освітніх установ. Так, Книшівська земельна громада Веприцького району Роменської округи в 1926 р. використала дерево з громадського лісу для спорудження будинку під сельбуд [23, ф. 27, оп. 7, спр. 188, арк. 30]. Коштом Буданівської земельної громади Грунського району Полтавської округи було споруджено будинок під сільраду й сельбуд. Громада виділила на спорудження будинку 9500 крб. [22, с. 7]. Таких прикладів можна навести ще багато [5, ф. Р-2224, оп. 1, спр. 20, арк. 6; ф. Р-5631, оп. 1, спр. 591, арк. 143; спр. 593, арк. 10; 7, ф. Р-535, оп. 1, спр. 308, арк. 145].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Багатогранна діяльність земельної громади в соціальній сфері свідчила, що вона являла собою орган місцевого самоврядування. Земельна громада була не тільки поземельно-господарською спілкою (яка виконувала земельні та господарські функції), а й органом місцевого самоврядування. Російський історик Павло Зирянов пише, що російська селянська община була складним явищем [9, с. 255]. Те саме можна сказати й про земельну громаду Лівобережної України.

На відміну від земельної громади, котра активно функціонувала, сучасна сільська територіальна громада не функціонує. Недієздатність сільської територіальної громади почасти можна пояснити браком дієздатних загальних зборів громадян. Є підстави твердити, що без створення таких зборів неможливо розв'язати важливе завдання щодо забезпечення дієздатності та розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування.

Сучасні українські історики досягли певних успіхів у вивченні проблеми земельної громади УСРР. Незважаючи на певні досягнення, зазначену проблему потрібно вивчати далі. Свій внесок можуть зробити й науковці-неісторики, зокрема фахівці в галузі місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністраційно-територіальний поділ УСРР при триступеневій системі врядування : (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Х. : Вид. Центр. адм.-терит. ком., 1925. – 109, [1] с.
2. Булах В. И. Перестройка работы сельских советов Украины в ходе социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1927 гг.) / В. И. Булах // Вестник Харьковского университета. – 1982. – № 225. – С. 27–36.
3. Всесоюзный перепись людності 1926 року. Т. 12. Українська Соціалістична Радянська Республіка : Правобережжя, Лівобережжя. – М. : Вид. ЦСУ СРСР, 1929. – V, 483 с.
4. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов. – М. : Наука, 1977. – 316, [4] с.
5. Державний архів Полтавської області.
6. Державний архів Сумської області.
7. Державний архів Харківської області.
8. Земельный кодекс УССР : утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г. – Х. : Изд. Наркомзема, 1923. – 31, [1] с.
9. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России : 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов. – М. : Наука, 1992. – 256 с.

10. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : іст.-екон. дослідж. / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 398, [2] с.

11. Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі УСРР у сучасній українській історіографії / В. В. Калініченко // Вісник національного технічного університету «ХПІ». – 2011. – № 37 : Актуальні проблеми історії України. – С. 87–94.

12. Калініченко В. В. Механізми функціонування та структура громадського управління в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 906 : Історія України. Українознавство : іст. та філос. науки. – Вип. 13. – С. 54–59.

13. Калініченко В. В. Сільська громада та її трансформація в земельну громаду в Наддніпрянській Україні (1917–1922 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 871 : Історія України. Українознавство : іст. та філос. науки. – Вип. 12. – С. 38–44.

14. Калініченко Г. В. Генезис земельної громади в Україні та аграрна політика більшовиків (1917–1922 рр.) / Г. В. Калініченко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – 2009. – Вип. 35. – С. 182–190.

15. Ленін В. І. Промова про доповнення до законопроекту РНК «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад 27 грудня // Повне зібрання творів / В. І. Ленін. – К., 1974. – Т. 42. – С. 178–182.

16. Лях С. Р. Селянин як політик / С. Р. Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : колект. моногр. у 2 ч. – К., 2010. – Ч. 1. – С. 159–182.

17. Мацюцький В. М. До питання про діяльність земельних громад Лівобережної України / В. М. Мацюцький // Історія та культура Лівобережжя України : матеріали міжнар. конф., Ніжин, 15–17 трав. 1996 р. – К. ; Ніжин, 1997. – С. 163–166.

18. Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України : (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 396 : Історія. – Вип. 29. – С. 115–123.

19. Місцеві бюджети України, 1927–28 р. : матеріали поспільного обліку, вибіркового обслідування райсільбюджетів та обліку самооподаткування. – Х. : Госп-во України, 1930. – 35, [1] с. – (Статистика України; № 183 : Сер. 6, т. 5, вип. 6).

20. Низові бюджети України, 1926–27 р. : (районові, сільські, земгромад). – Х. : Вид. ЦСУ УСРР, 1929. – XIV, 49, [1] с. – (Статистика України; № 157 : Сер. 6, т. 5, вип. 5).

21. Фінанси земельних громад, 1925–26 р. : вибіркоче обслідування. – Х. : ЦСУ УСРР, 1928. – XXV, 37, [1] с. – (Статистика України; № 125 : Сер. 6, т. 5, вип. 3).

22. Хіль І. Про земгромади / І. Хіль // Полтавський селянин. – 1928. – № 1. – С. 7–9.

23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

